

МИНИСТЕРСТВО ПРОСВЕЩЕНИЯ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ

Министерство культуры Республики Тыва

ГБНОУ РТ «РШИИ им. Р.Д. Кенденбиля»

РАССМОТРЕНО

На заседании МО ГЦ

Чигден

Чигден Н.Д.

Протокол №1

От «30» августа 2024 г.

СОГЛАСОВАНО

Заместителем директора по УВР

Монгуш

Монгуш Р.И.

от «2» сентября 2024 г.

УТВЕРЖДЕНО

Директором школы

Дамбаз Н.Ю.

Приказ №1

от «2» сентября 2024 г.

РАБОЧАЯ ПРОГРАММА

учебного предмета «Родной (тувинский) язык»

для обучающихся 7 класса

Учитель: Тадар-оол Саяна Кулаковна

Кызыл 2024

**Кол ниити өөредилгениң «төрээн (тыва) дыл» эртеминге
ажылчын өөредилге программазы (7 КЛАСС)**

ТАЙЫЛБЫР БИЖИК

7 класстың “Кол ниити өөредилгениң «төрээн (тыва) дыл» эртеминге ажылчын өөредилге программазын” Федералдыг күрүнениң өөредилге стандартының негелделеринге дүүштүр тургускан болгаш Федералдыг ажылчын программага (авторлары: Доржу К.Б, Сарыгла р Ч.А., 2023ч) дүүштүр кылып тургускан.

ӨӨРЕДИЛГЕ ПРОГРАММАЗЫНЫҢ НИИТИ ТАЙЫЛБЫРЫ

Тыва дыл – Тыва Республиканың үндезин чонунуң национал дылы. Тыва дыл Тыва Республиканың Конституциясында күрүне дылы кылдыр доктаатынган (май 6, 2001). Амгы үеде «тыва болгаш орус дылдарның деңге болгаш бот тускайлаң сайзыраарыңа таарымчалыг байдалды тургузарынче угланган» 2003 чылдың декабрь 31-де үнген «Тыва Республиканың дылдар дугайында» хоойлузу боттанмышаан. Тыва дыл күрүнениң болгаш тус черлерниң эрге-чагырга органнарының дылы, официалдыг хоойлу-дүрүмнерни парлап үндүрер, Тыва Республикага референдум (чугула айтырыгны чонга бадыладыры), төлээлекчилер болгаш күүсекчи органнарже соңгулдаларның дылы, официалдыг херектер эмгелээриниң, суд чорудулгазының база чагаалар дылы, массалыг медээ дамчыдар чепсектер болгаш өөредилгениң, культураның дээш өске-даа адырларның дылы кылдыр ниитилел амыдыралында калбаа-биле ажыглаттынып турар.

Тыва улустуң төрээн дылы янзы-бүрү медээлерни чыып тургузар, кадагалаар болгаш дамчыдар хөй талалыг система болуп чоруур. Тыва дыл кижилерни чугаалаштырар, оларның бодалын, сагыш-сеткилин илередир баазалыг хүлээлгелерин күүсетпишаан, кижилерниң бот-боттарының аразында болгаш хөй-ниити-биле харылзаалыг болурун хандыраар; тыва улустуң бот-медерелин болгаш делегей көрүүшкүнүн хевирлээр, тыва кижилерни бот-тускайлаң онзагай аймак чон кылдыр хаара тудуп, оларның салгалдарын харылзаштырып, национал культуразын хүн бүрүде чаартып чоруур. Тыва дыл – өг-бүледе болгаш өөредилге системазында кижизилдилгениң дылы; тыва улустуң байлак аас чогаалының болгаш чечен чогаалының хөй янзы жанрларын кадагалаар болгаш дамчыдарының дылы; өске эртемнерни шингээдип алырыңа өзек болбушаан, уругларны бүгү талазы-биле сайзырадырының аргазы; эртемде чаа ажыдышкыннарны болгаш төөгү, уран чүүл база культураның хөй аңгы хевирлерин (жанрларын) дамчыдарының болгаш шинчилээриниң дылы; орус болгаш бүгү делегейниң чечен чогаалының, ол ышкаш эртем ажылдарының очулгазының дылы.

5-9 класстарның «Төрээн (тыва) дыл» деп чижек өөредилге программазы (улаштыр – Программа) Кол ниити өөредилгениң федералдыг күрүне стандартыңа дүүштүр тургустунган (улаштыр – КНӨ-нүң ӨФКС). Программаның өзээ кылдыр эге болгаш кол ниити өөредилгениң аразында харылзаалыының принциви салдынган. Программада өөреникчилерниң чугаа чорудулгазын улам ыңай сайзырадыры көрдүнген: шын бижилгениң чаңчыл, мергежилдерин, медерелдиг номчулганы, аас чугааның утказын долузу-биле билип алырын, төрээн дылыңа хостуг, шын болгаш тода чугаалаарын хевирлээри. Төрээн дылыңа өөредилге уругларның ниити делегей көрүүшкүнүн делгемчидер, чогаадыкчы салым-чаянын сайзырадыр, чаагай мөзү-бүдүш дугайында билиин болгаш чугаа чорудулгазының культуразын улам бедидеринге дузалаар. Ынчангаш «Төрээн (тыва) дыл» эртеми кол ниити өөредилгениң сорулгаларын чедип алырыңа улуг ужур-дузалыг.

Программаны тургузарынга үндезин болган **нормативтер болгаш эрге-хоойлу баазазы:**

- 2012 чылдың декабрь 29-та үнген 273-ФЗ дугаарлыг «Россия Федерациясында өөредилге дугайында» Федералдыг хоойлузу (п. 4, 14-кү кезээ);
- 2018 чылдың август 3-те үнген 317-ФЗ дугаарлыг «Россия Федерациясында өөредилге дугайында» Федералдыг хоойлузунда 11 болгаш 14 кезектеринде өскерилгелер дугайында» Федералдыг хоойлу;
- Тыва Республиканың үндезин хоойлузу (Конституция, 5 кезээ)
- «Тыва Республикада дылдар дугайында» хоойлу (декабрь 31, 2003 ч., № 462 ДХ-I, өскерилгелерлиг: апрель 12, 2019 ч.).

ПРОГРАММАНЫ БОТТАНДЫРАРЫНЫҢ СОЛУГАЗЫ:

Кол ниити өөредилгениң ӨФКС-тин негелделеринге дүүштүр «Төрээн (тыва) дыл» эртемниң утказын шингээдири; баш бурунгаар планнаттынган бот-тускайлаң, предметтиг болгаш эртем харылзаалыг (метапредметтиг) түңнелдерни өөреникчилерниң чедип алыры; харылзажылга (коммуникативтиг), дыл болгаш дыл эртемниң талазы-биле база культура талазы-биле (культурологтуг) компетенцияларны чедип алыры болгаш сайзырадыры.

ПРОГРАММАНЫҢ КОЛ УТКАЛЫГ ШУГУМНАРЫ

Программада өөреникчилерниң коммуникативтиг, дыл (дыл эртемниң), культура талазы-биле компетенцияларының хевирлеттинип тургустунарынга ужур-дузалыг **үш уткалыг шугумну** айыткан:

- коммуникативтиг компетенцияның хевирлеттинерин хандырып турар утказы;
- дыл болгаш дыл эртемниң талазы-биле компетенцияның хевирлеттинерин хандырып турар утказы;
- культура талазы-биле компетенцияның хевирлеттинерин хандырып турар утказы.

Бирги уткалыг шугум чугаа чорударының мергежил-чаңчылдарының чайгаар хевирлеттинеринге салдарлыг «Чугаа чорудулгазы болгаш чугаа культуразы» деп бөлүкте кирип турар «Чугаа болгаш чугаалажып харылзажыры», «Чугаа чорудулгазы», «Чугаа культуразы», «Сөзүглел», «Дылдың ажыглалының аайы-биле хевирлери» деп кезектерде илереттинген.

Ийиги уткалыг шугумда дылдың тургузуун болгаш ооң кезиктериниң ажыглалының онзагайларын көргүскен «Дыл дугайында ниити билиглер», «Дыл дугайында эртемниң кезектери» деп бөлүктер кирип турар.

Үшкү уткалыг шугумда төрээн дылдың тыва чоннуң төөгүзү болгаш уран чүүлү-биле, чоннуң материалдыг болгаш сагыш-сеткил культуразы-биле база Россияның өске чоннарының дыл болгаш культура талазы-биле сырый харылзаалыын көргүскен, тыва дылдың өске кезектери-биле чергелештир өөредир «Дыл болгаш культура» деп кезээ кирген. Ону тыва дылдың шупту кезектери-биле чергелештир кириштирип өөредир.

ЭРТЕМНИҢ ӨӨРЕДИЛГЕ ПЛАНЫНДА ТУРУЖУ

Өөредилге планында «Төрөөн (тыва) дыл» эртемин өөредиринге 7-ги класска неделяда 2 шак (чылда 68 шак) көрдүнгөн.

ӨӨРЕДИЛГЕ ЭРТЕМИНИҢ УТКАЗЫ (7 КЛАСС)

Тыва дыл – күрүне дылы болгаш ооң ажыглалы.

Тыва дыл – тыва чоннуң өнчүзү.

Тыва дыл болгаш чоннуң культуразы.

Сөзүглел дугайында билиг.

Сөзүглелдин темазы болгаш кол бодалы.

Сөзүглелдин кыска болгаш делгеренгей планы.

Сөзүглелдерниң янзылары: чурумал, тоожуушкун, угаап боданыышкын.

Морфология.

Кылыг сөзүнүң залогтары, видтери.

Кылыг сөзүнүң тускай хевирлери.

Кылыг сөзүнүң наклонениелери.

Причастиениң грамматиктиг утказы, морфологтуг демдектери.

Эрткен үениң причастиези.

Келир үениң причастиези, болгалак үениң причастиези.

Причастиелиг бөлүглелдер, оларның домакка тодарадылга, байдал болуру.

Морфологтуг сайгарылга.

Деепричастиениң грамматиктиг утказы, морфологтуг демдектери, синтаксистиг хүлээлгези.

Тыва дылдың деепричастиелиери.

Деепричастиелиг бөлүглел, аңаа бижик демдектери болгаш домакка байдал болуру.

Морфологтуг сайгарылга.

Өттүнүг сөстер – тускай чугаа кезээ, ниити утказы. Өттүнүг сөстерниң уткалыг бөлүктери (үн, дааш болгаш хевир өттүнер сөстер), оларның тургустунары.

Составтыг кылыг сөстери тургузарынга ужур-дузазы база синтаксистиг хүлээлгези.

Өттүнүг сөстерниң морфологтуг сайгарылгазы.

Дузалап чугаа кезектери.

Эдеринчилер болгаш дузалал аттар, оларның ылгалы болгаш грамматиктиг хүлээлгелери.

-биле деп эдеринчини шын бижири.

дег, ышкаш деп эдеринчилерни бөлүглелдер тургузуп турда, биче сек-биле аңгылаары. Эдеринчилер болгаш дузалал аттарның морфологтуг сайгарылгазы.

Эвилелдер, оларның грамматиктиг хүлээлгелери.

Чагырыштырбас эвилелдер: каттыштырар, удурланыштырар, аңгылаштырар.

Чагырыштырар эвилелдер. Эвилелдерниң морфологтуг сайгарылгазы.

Артынчыларның утказы болгаш грамматиктиг хүлээлгелери. Артынчыларны бөлүктээри болгаш шын бижири. Артынчыларның морфологтуг сайгарылгазы.

Аян сөстери – онзагай чугаа кезээ, ооң бөлүктери.

Аян сөстери бар домакка бижик демдектери болгаш ударение.

Аян сөстериң утказының аайы-биле сайгарылгазы.

ЭРТЕМНИ ШИҢГЭЭТКЕНИНГЕ БАШ БУРУНГААР ПЛАННАТТЫНГАН ТҮҢНЭЛДЕР

Бот-тускайлаң түннелдерге уругларның бот-башкартынып (боттуг туружун хевирлээр, бодун кым мен дээрзин билири, бодун хүндүлээри, үнелээри), чүге өөренип турарының утказын (өөредилге ажил-чорудулгазынга болгаш сонургалдыг болурунга хамаарыштыр), мораль-этиктиг нормаларны (бодунуң мөзү-бүдүжүңге хамаарышкан айтырыгларны шиитпирлээр, үнелээр) күүседип билири хамааржыр.

Оларны тодаргайлаарга, мындыг:

– россияжи хамааты демнежилге деп билигнің утказын билип, аңаа дүүштүр бодун хевирлээри: төрөөн чуртунга ынак, ол дээш сагыш човаары, хөй аймак чоннуг Тываның болгаш Россияның чонунуң төөгүлүг эрткен болгаш амгы оруун хүндүлээри, оларның салым-чолунга хамаарылгалыын, Ада-чуртунуң мурнунга харысалгалыг болурун угаап билири;

– бодунуң кайы аймакка хамаарылгалыын, чонунуң болгаш чуртунуң төөгүзүн, дылын, культуразын билири; Тываның, Россияның чоннарының болгаш кижини төрөлгөтөнниң культурлуг өнчүзүнүнүң үндезиннерин билири;

– төрөөн тыва дылынга чүве билип алырынга сундулуг, бодун сайзырадырынга болгаш билиин бедидеринге сонургалдыг болуру; өөреникчилерниң боттарының сонургалының болгаш билииниң деңгелиниң аайы-биле келир үеде мергежилин медеделдиг шилип алырынга белен болуру;

– кижиниң болгаш ниитилелдиң амыдыралынга өг-бүлениң ужур-дузазын медедеп билири; өг-бүлениң амыдыралының ыдыктыг чүүлдерин бодунга сиңирип, чоок кижилерин хүндүлөп, олар дээш сагыш човап билири; өске кижини, ооң бодалын, делегей көрүүшкүнүн, культуразын, дылын, чүдүлгезин болгаш боттуг туружун хүндүлээри;

– назы-хар аайы-биле школаның бот-башкарылгалыг ажил-херээнге болгаш хөй-ниити ажылынга киржири; төрөөн дылга тураскааткан хемчеглерге, класстан дашкаар ажилдарны чорударынга киржири;

– тыва дылга сөзүглелдер дамчыштыр өөредилгеге болгаш күш-ажылга харысалгалыг болурун хевирлээри, кадык болгаш айыыл чок амыдыралды шилип алыры; бодунга болгаш өске кижилерниң амы-тынынга, кадыкшылынга айыыл тургузуп турар берге байдалдарда, айыылды болдурбазының дүрүмнерин шингээдири;

– Россияның болгаш делегейниң чоннарының уран чүүлүн болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулгазын дамчыштыр эстетиктиг мээ-медерелин сайзырадыры, чараш чүүлдү шингээдири (аңгы-аңгы чоннарның ёзу-чаңчылдарын илереткен чечен чогаалдарны сайгарары, кижинин иштики делегейинин чаражын тодарадыры, чогаалдарны номчуксаары, чуруктарны көрүксээри дээш о.ө);

– экологтук культураның үндезиннерин хевирлээри (бойдушту шинчилээри, көдээ ажил-агыйны билири, бойдушту уран-чечен чуруп көргүзери, аян-чорук кылыры, бойдушту камгалаары).

Эртем харылзаалыг түңнелдерге өөреникчилерниң шупту эртемнерге ажыглап болур кылдыр шингээди алганы билиглер болгаш өөредилгениң бүгү талалыг: *башкарылгалыг* (ажыл-чорудулгазын боду башкарар, хайгаараар, эдер, идепкейлиг болур, бот тускайлаң ажилдаар), *харылзажылга чорудар/коммуникативтиг* (чугааны чорудуп, кады ажилдаарынга херек чаңчыл-мергежилдерни билир), *угаап шингээдири* (ниити өөредиглиг, ооң иштинде сайгарар, деңнээр, түннээр, бөлүктээр, чидиг айтырыгны тургузар болгаш ону шиитпирлээр дээн ышкаш) кылдыныглары кирип турар.

Өөредилгениң башкарылгалыг бүгү талалыг кылдыныглары

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

- амгы үеде болгаш планнап турары өөредилгениң түңнелдерин сайгарар;
- чугула айтырыгны шиитпирлээр тайылбырны идип үндүрер, эртем талазы-биле даап бодаашкынын хевирлеп тургузар, төнчү түңнелди баш бурунгаар даап бодаар;
- бир-ле чидиг айтырыгга болгаш ооң болдунар аргаларынга үндезилээн ажил-чорудулганың сорулгазын салыр;
- ажил-чорудулганың кол сорулгаларын чедип алыры-биле кылып чорудар ажилдарны тургузуп билир;
- сорулгаларны чедип алырда, херек өөредиглиг болгаш угаап шингээдир ажилдары күүседир, оларны канчаар күүседиринин оруктарын тывары-биле эргежок чугула кылдыныгларны тодарадыр;
- өөредиглиг болгаш угаап шингээдир чүүлдерни бадыткаар болгаш боттандылары-биле эң-не дээштиг шиитпирлиг аргаларны шилиир;
- сүмелээн вариантылардан шилип болгаш сорулганы шиитпирлээр аргаларны/сорулгаларны чедип алыр дээш, боду аргаларны/анаа ажыглап болур курлавырларны тывар;
- чидиг айтырыгны (төлөвилел кылырда, шинчилелдер чорударда) шиитпирлээр планны тургузар;
- сорулганы чедип алырынга шаптыктап турар бергелерни тодарадыр болгаш ону чайладыр аргаларны тывар;
- бодунуң хууда өөредилге траекториязын (угаан, күш-шыдал, мөзү-бүдүш талазы-биле кижиниң сайзыралын, сонуургалын, чүнү кылып шыдаарын барымдаалаан өөредилгениң бот-тускайлаң оруун) планнаар болгаш эде тургузар;

- удуртукчу башкызы болгаш эш-өөрү-биле планнап турар түңнелдерин болгаш бодунуң ажыл-чорудулгазын үнелээринин негелделерин кады тодарадыр;
- ажыл-чорудулгазын үнелээр аргаларны ылгап шилиир, сүмелеп турары байдалдар болгаш негелделер аайы-биле ажыл-чорудулгазынга бот - хайгааралды чорудар;
- чедип алган түңнелдеринин болгаш кылган ажылдың үнелел-тайылбырын база ооң төнчүзүндө улам эки чедишкинниг болурунун аргаларын сүмелээр;
- бодунуң кылдыныгларын сорулга-биле дүүштүрер, херек болза, боду частырыгларын эдер.
- өөредилгениң сорулгаларын чедип алыр дээш, чорудар ажилдарга негелделерни шын тургузар; тааржыр аргаларны сайгарып болгаш бадыткап билир;
- тургустунган үнелелдер болгаш бот-үнелелдин негелделерин хостуг ажыглаар;
- ажыл-чорудулгазының сорулгазынга дүүштүр тургустунган болгаш/азы бодунуң тургузуп алганы негелделеринин аайы-биле кылган чүүлдерни түңнээр;
- бодунуң чедишкинниг азы чедишкин чок болганының чылдагааннарын тодарадыр; чедишкин чок болган таварылгада ол байдалдан уштунар аргаларны дилеп тывар.

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

- боду өөредилгениң сорулгаларын тодарадыр, сорулга чедип алыры-биле кылып чорудар чаа ажилдарны өөредилгеге болгаш угаап шиңгээдир ажыл-чорудулгага тургузар;
- сорулганы чедип алыр оруктарны (аргаларны) боду планнап тывар;
- бодунуң кылып чорудуп турар ажылын планнаттынган түңнелдер-биле дүүштүрер, бодунуң ажыл-чорудулгазынга хынамчалыг болур, салдырган негелделерниң болгаш тургустунуп келген байдалдың аайы-биле кылдыныгларның аргаларын тодарадыр, херек болза, эде тургузар;
- бодунуң өөредилге талазы-биле түңнелдерин чедип ап турар үеде бодунуң ажыл-чорудулгазын хайгаараар, тургустунган байдалдар болгаш негелделер аайы-биле чүвени канчаар кылырының аргаларын тодарадыр, байдалдың өскерилгени-биле бодунуң кылдыныгларын өскерттип билир;
- бот-хайгаарал, бот-үнелелдин, шийтпир хүлээп алырының болгаш өөредилгиг база угаап шиңгээдир ажыл-чорудулганың медреселдиг шиллелгезин боттандырырының үндезиннерин шиңгээдип алыр.

Өөредилгениң угаап шиңгээдиринин бүгү талалыг кылдыныглары

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

- чүвелерни болгаш болушкуннарны кайы-бир демдээниң аайы-биле бөлүктээр, деннээр, түңнээр; ийи азы оон-даа хөй чүвелернин болгаш болушкуннарның ниити ылгавырлыг демдектерин ылгаар болгаш оларның дөмейлешкек чүүлдерин тайылбырлаар;

- чүвелерни болгаш болуушкуннарны бир-ле дөмейлешкек демдээниң аайы-биле деңневишаан, угаап боданыышкынын илередир;
- сайгарылганы янзы-бүрү талаларындан кылбышаан, бодунуң барымдааларының шиитпирин бадыткаар;
- сөзүглелден хереглеттинип турар (сорулгазының аайы-биле) медээни тывар;
- сөзүглелде чүнүң дугайында чугаалап турарының уг-шиин сайгарар, утказын долузу-биле билип турар, сөзүглелдин тургузуун билир;
- сөзүглелде чуруп көргүскен болуушкуннарның, кылдыныгларның аразында харылзаалыын тодарадыр;
- сөзүглелде кол бодалды кысказы-биле дамчыдар;
- сөзүглелдин утказын болгаш хевирин сайгарылгалыг түңнээр;
- бойдуска хамаарылгазын чогаадыгларга илередир;
- чугула херек сөстөрни тодарадыр;
- электроннуг хевирде сөзүглелдерни, тыва дылдың словарьларын болгаш тайылбырлыг номнарны ажыглаар;

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

– билиглерни тодарадыр, түңнелдерни тургузар, дөмейлешкек чүүлдерни айтыр, бөлүктээр, оларны бөлүктээриниң үндезиннерин болгаш негелделернин боду тывар, янзы-бүрү харылзааларның чылдагааннарын тодарадыр, харылзаалыг угаап боданыышкынны болгаш түңнелдерни кылыр;

– өөредиглиг болгаш угаап шиңгээдир сорулганы чедип алыр аргаларга демдектер болгаш символдарны, таблицалар болгаш схемаларны ажыглап, тургузуп болгаш эде тургузуп билир;

– словарьлар болгаш өске-даа медээ тывар чүүлдерни идепкейлиг ажыглаарының культуразын шиңгээдип алыр сонуургалын сайзырадыр.

Өөредилгениң харылзаажылга чорудар бүгү талалыг кылдыныглары

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

- чугаалажып турар кижизиниң үзел-бодалын, бадыткалдарын, даянып турар барымдааларын, даап бодаашкыннарын ылгап, оң туружун хүлээп ап шыдаар;
- бодунуң үзел-бодалын шын болгаш үндезинниг кылдыр бадыткаар;
- дискуссияга (маргылдаалыг чугаага) ниити кол бодалды ылгаар;
- бөлүкке өөредилгениң харылзааларын тургузар (ниити сорулгаларны тодарадыр, кылыр ажылды хуваар, бот-боттары-биле дургуржуп шыдаар дээш оон-даа өске);
- бөлүктүң мурнунга салдынган сорулганы шиитпирлээри-биле сайгарар негелделер болгаш айтырыгларны дургуржуп ап шыдаар;
- бодунуң кылып чорудар ажылын аас болгаш бижимел хевирге таныштырар;
- чүвени шын чугаалаар болгаш дискуссияга киржип билир;
- чугаа үезинде кады чугаалажып турар кижизи-биле сүмележиپ шиитпирни үндүрер;

– өөрөдигениң болгаш практиканың айтырыгларын шиитпирлээри-биле информастыг курлавырларны сорулга аайы-биле медээ-харылзажылга аргаларын ажыглап дилээр болгаш ажыглаар;

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

- *эш-өөрү азы башкызы-биле демнежип ажыл-чорудулганы организастан билир; боду чааскаан болгаш бөлүк шитинге ажылдаар;*
- *маргылдаалыг айтырыгларга хамаарыштыр бодунуң бодалын илередип, туружун бадыткаар;*
- *харылзажылганың сорулгаларын (бодунуң сагыш-сеткилин, бодалдарын илередир, ажыл-чорудулганы планнаар дээш о.ө.) чедип алыры-биле янзы-бүрү дыл аргаларын медеделдиг ажыглаар.*

Эртем талазы-биле (предметтиг) тодаргай түннелдер. 7 класс

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

Чугаа болгаш чугаалажып харылзажыры

- бодунуң чугаазын чогаадыглар таварыштыр сайзырадыр: бодунуң сактыышкыннарын чогаадыг-тоожуушкунга, чурук-биле ажылга (кайы-бир черниң, кижиниң (портрет), болуушкуннуң чурумалы) азы кандыг-бир бердинген темага хамаарышкан чогаадыг-угаап бодаашкынга илередир;
- харылзажылганың аңгы-аңгы байдалдарында (албан ёзулуг азы хостуг) чугаа нормаларын сагыыр;

Сөзүглел

- сөзүглелдин темазын болгаш кол бодалын тодарадыр;
- сөзүглелдин делгеренгей болгаш кыска планын тургузар;
- кандыг-бир тодаргай темага материалды чыыр болгаш ону чаңгыс аайлап тургузар;

Морфология

- кылыг сөзүнүң тускай хевирлери – причастие болгаш деепричастиени тодарадыр;
- причастиениң болгаш деепричастиениң грамматиктиг утказын тодарадыр, морфологтуг демдектерин, синтаксистиг ужура-дузазын тайылбырлаар;
- причастиениң үезин (эрткен, келир, болгалак) тодарадыр;
- тыва дылдың деепричастиелерин аңгылаар: каттышкак, кожаланчак, эрткен, болбас, үдекчи, кызыгаарлаар деепричастиелер;
- сөзүглелден причастиелиг болгаш деепричастиелиг бөлүглелдерни тодарадып тывар;
- причастиелиг болгаш деепричастиелиг бөлүглелдерниң синтаксистиг хүлээлгелерин тодарадыр;
- өттүнүг сөстөрни тодарадып тывар, оларның утказын тайылбырлаар;
- өттүнүг сөстөрниң уткалыг бөлүктөрүн таныыр: ыт-дааш, үн өттүнөр сөстөр, хевир-дүрзү өттүнөр сөстөр, миннишкин илередир сөстөр;
- өттүнүг сөстөрни тургузар; өттүнүг сөстөрниң дузазы-биле кылыг сөстөрүн тургузар;

- өттүнүг сөстүң составтыг кылыг сөзү тургузарынга уjur-дузасын, синтаксистиг хүлээлгезин тодарадыр;
- эдеринчи болгаш дузалал атты ылгаар;
- эдеринчилерниң грамматиктиг хүлээгелерин тодарадыр;
- *дег, ышкаш* деп эдеринчилерниң дузасы-биле деңнелгелиг бөлүглелдерни тургузар;
- *биле* деп сөстүң эдеринчи азы эвилел болуп чоруурун ылгаар;
- эвилелдерни таныыр;
- чагырыштырбас болгаш чагырыштырар эвилелдерни, чагырыштырбас эвилелдерниң утказының аайы-биле бөлүктөрүн (каттыштырар, удурланыштырар, аңгылаштырар) ылгаар;
- чоок уткалыг эвилелдерни аас болгаш бижимел чугаага ажыглаар;
- артынчыларны танып тывар, чугаага ажыглаар;
- артынчыларны утка аайы-биле бөлүктээр: айтырыг, бадыткал, дадагалзалдың, күштелдирериниң азы ылгаарының, даап бодаарының.
- чоок уткалыг артынчыларны аас болгаш бижимел чугаага ажыглаар;
- причастие, деепричастие, өттүнүг сөс, эдеринчи, артынчы, эвилелдиң морфологтуг сайгарылгазын кылыр;
- аян сөстөрүн танып тывар;
- кижиниң өөрээнин, магадаанын болгаш муңгараанын, кортканын дээн ышкаш кижиниң сагыш-сеткилиниң өске-даа байдалдарын илереткен аян сөстөрүн аңгылаар;
- аян сөстери бар домакка логиктиг ударениени тодарадыр;
- аян сөстери бар домакка бижик демдектерин шын салыр;

Синтаксис

- сөс каттыжышкынының холбажыр аргазын тодарадыр: башкарылга, хамааржылга, каттыжылга;
- сөс каттыжышкынының синтаксистиг сайгарылгазын кылыр;
- ийи чугула кежигүңнүг болгаш чаңгыс чугула кежигүңнүг домактарны ылгаар;
- домактың чугула кежигүңнерин танып тывар;
- сөглөкчиниң хевирлерин ылгаар болгаш адаар: кылыг сөстүг бөдүүн, кылыг сөстүг составтыг, ат сөстүг составтыг;
- сөглөкчиниң составында модальдыг сөстөрни танып тывар;
- домактың ийиги черге кежигүңнерин танып тывар: дорт болгаш доора немелделер, тодарадылга болгаш капсырылга; үениң, туруштуң, кылдының аргазының, чылдагаанның болгаш сорулганың, хемчегниң байдалдары;
- делгеренгей болгаш делгеренгей эвес бөдүүн домактарны ылгаар;
- чаңгыс чугула кежигүңнүг домактарның хевирлерин ылгаар: тодаргай арынның домак, тодаргай эвес арынның домак, арын чок, ат домаа;

- чаңгыс чугула кежигүннүг домактарның тургузар;
- долу болгаш долу эвес домактарны ылгаар;
- домак сөстөрни чугаага ажыглаар;
- нарынчыттынган болгаш нарынчыттынмаан домактарны тодарадыр;
- нарынчыттынган домактарны ылгаар;
- чаңгыс аймак кежигүннерни, тускайлаан кежигүннерни; причастиелиг, деепричастиелиг, деңнелгелиг бөлүглелдерни; адалгалар, кирилде сөстөр, кирилде домактарны танып тывар болгаш ылгаар;
- чаңгыс аймак кежигүннерниң каттыжар аргаларын тодарадыр: үн аяны азы чагырыштырбас эвилелдер;
- чаңгыс аймак кежигүннерниң түңнекчи сөстөрүн тывар;
- чаңгыс аймак болгаш чаңгыс аймак эвес тодарадылгаларны тодарадыр;
- делгеренгей болгаш делгеренгей эвес адалгаларны тывар;
- кирилде сөстөр, кирилде домактарны ылгаар;
- нарынчыттынган домактарга бижик демдектерин болгаш үн аянын сагыыр;
- домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылыр.

7 класс – 102 ш.

Катаптаашкын – 2 шак.

Хыналда болгаш чогадыкчы ажилдар (хыналда ажыл, эдертиг, чогаадыг, словарьлык диктант, төлевилел дээш о.ө.) – 10 шак.

Теория болгаш практика – 90 шак

Ажыглаар өөредилге номнары:

1.«Тыва дыл. 6 класс». Авторлары: М.В.Бавуу-Сюрюн, К.Б.Доржу, Б.Ч.Ооржак, А.Б.Хертек. 2015ч.

2.«Тыва дыл. 6-7 класс». Авторлары: Д.А. Монгуш, К.Б. Доржу.2001ч.

3. «Тыва дыл. 6 класс». Авторлары: Е.М.Куулар, Т.Б.Оюн, Ч.А.Сарыглар. 2023ч. ООО Изд «Офсет» (электроннуг хевири)

Календарь тематиктиг план

7 класс

Неделяда 3 шак (чылда 102 шак)

№	Кичээлдин темазы	Шагы	Хуусаазы	
			Болур уези	Херек кырында болганы
Дыл дугайында ниити билиглер 6 шак				
1	Тыва дыл- Тыва Республиканын куруне дылы.	1		
2	Тыва дылдын ужур-дузазы болгаш хулээлгелери.	1		
3	Тыва дыл болгаш чоннун культуразы.	1		
4-5	6 класска ооренген чуулдеринге катаптаашкын.	2		
6	Хыналда тест.	1		
Морфология. 70 шак				
Кылыг созу. Орфография. Чугаа культуразы.				
7	Кылыг созунун грамматиктиг утказы болгаш морфологтук демдектери, синтаксистиг хулээлгелери.	1		
8	Кылыг состеринин уткалыг болуктери.	1		
9	Бодуун, нарын болгаш составтыг кылыг состеринин тургустунары болгаш оларнын шын бижилгези.	1		
10	Кылыг созунун немелде утка илередир хевирлери.	1		

11	Кылыг созунун дозу.	1		
12	Кылыг созунун чогаадылгазы.Хураангайлаар арга.	1		
13	Морфологтуг арга.	1		
14	Синтаксистиг арга.	1		
15	Кылыг созунун болур болгаш болбас хевирлери.	1		
16	Диктант. «Куштар эмчизи».	1		
17	Кылыг созунун залогтары. Болдуруушкун залогу.	1		
18	Болчуушкун залогу.	1		
19	Эгидиешкин залогу.	1		
20	Качыгдаашкын залогу.	1		
21	Кылыг созунун видтери. Тодаргай эвес вид.	1		
22	Доозулган вид.	1		
23	Дагыннаан вид.	1		
24	Болбастаар вид	1		
25	Ритмиктиг вид.	1		
26	Дурген вид.	1		
27	Катаптаашкын кичээли	1		
28	Кылыг состеринге тест.	1		
29	Хыналда диктант.	1		
Причастие.				
30	Причастие-кылыг созунун тускай хевири.	1		
31	Эрткен уенин причастиези.	1		
32	Келир уенин причастиези.	1		

33	Болгалак уенин причастиези.	1		
34	Болгу дег уенин причастиези.	1		
35	Причастиелиг болуглел, оон домакка тодарадылга, байдал болуру.	1		
36	Причастиеенин морфологтуг сайгарылгазы.	1		
37	Чогаадыг. «Кыштагга чорааным».	1		
Деепричастие.				
38	Деепричастие кылыг созуну оскерилбес тускай хевири. Деепричастиелернин грамматиктиг утказы, морфологтуг деепричастие.демдектери, синтаксистиг хулээлгелери.	1		
39	Кожаланчак деепричастие.	1		
40	Каттышкак деепричастие.	1		
41	Эрткен деепричастие.	1		
42	Болбас деепричастие.	1		
43	Удекчи деепричастие.	1		
44	Кызыгаарлаар деепричастие.	1		
45	Деепричастиелиг болуглелдер, оларга бижик демдектери болгаш байдал болуру.	1		
46	Морфологтуг сайгарылга.	1		
47	Словарьлыг диктант.	1		
Наклонение.				
48	Кылыг созунун наклонениелери.Болчуушкун наклонениези, оон уелери. Болчуушкун наклонениезинин эрткен уези.	1		
49	Болчуушкун наклонениезинин амгы уези.	1		

50	Болчуушкун наклонениезинин келир уези.	1		
51	Дужаал наклонениези.	1		
52	Даар наклонениези.	1		
53	Чопшээрел наклонениези.	1		
54	Кызыгаарлаар наклонениези.	1		
55	Кылыг созунун морфологтут сайгарылгазы.	1		
56	Кылыг созунге катаптаашкын.	1		
57	Хыналда ажыл	1		
Наречие. Орфография. Чугаа культуразы.				
58	Наречиенин ниити утказы, грамматиктиг демдектери.	1		
59	Наречиелернин чогаадылгазы болгаш оларны шын бижири.	1		
60	Наречие тургузар аргалар.	1		
61	Наречиелернин уткалыг болуктери, оларнын синтаксистиг хулээлгелери.	1		
62	Уенин наречиези.	1		
63	Туруштун наречиези.	1		
64	Сорулганын наречиези.	1		
65	Чылдагааннын наречиези.	1		
66	Кылдыныг аргазынын наречиези.	1		
67	Хемчегнин наречиези.	1		
68	Наречиелерни оске чугаа кезектеринден ылгап алыры.	1		
69	Наречиелернин морфологтут сайгарылгазы.	1		
70	Наречиелерге катаптаашкын.	1		
71	Хыналда диктант.	1		

72	Чогаадыг. «Ава-адап четпес унелиг сос».	1		
73	Отгунуг сосстер.	1		
74	Отгунуг сосстер-тускай чугаа кезээ, ниити утказы.	1		
75	Отгунуг сосстернин уткалыг болуктери. Составтыг кылыг созу тургузарынга ужур-дузазы база синтаксистиг хулээлгези.	1		
76	Отгунуг сосстернин морфологтуг сайгарылгазы.	1		
Дузалал чугаа кезектери. 20 шак				
77	Эвилел-дузалал чугаа кезээ. Эвилелдерниё утказы болгаш оларныё домак тургузарынга ужур-дузазы.	1		
78	Хыналда диктант. "Дус-Хөлдүн эриинге".	1		
79	Чагырыштырбас эвилелдер: катгыштырар, удурланыштырар, аёгыланыштырар.	1		
80	Чагырыштырар эвилелдер.	1		
81	Синоним эвилелдер. Эвилелдерниё морфологтуг сайгарылгазы.	1		
82	Хыналда диктант. "Ак-ак хойлар оьгтап чорлар".	1		
83	Эдеринчилерниё утказы болгаш грамматиктиг хулээлгелери.	1		
84	Дузалал аттар.	1		
85	Янзы-буру чугаа кезектерин эдеринчилер кылдыр хереглээри.	1		
86	Эдеринчилернин шын бижилгези.	1		
87	Эдеринчи болгаш дузалал аттарнын морфологтуг сайгарылгазы.	1		
88	Чогаадыг чурумал. "Часкы үе".	1		
89	Артынчыларнын утказы болгаш грамматиктиг хулээлгелери.	1		
90	Артынчыларны болуктээри.	1		

91	Артынчыларны шын бижири.	1		
92	Артынчыларнын морфологтуг сайгарылгазы.	1		
93	Аян созунун утказы болгаш грамматиктиг хулээлгелери.	1		
94	Аян состери бар домакка бижик демдектери болгаш ударение.	1		
95	Аян состеринин морфологтуг сайгарылгазы.	1		
96	Хыналда ажыл.	1		
Чугаа чорудулгазы болгаш чугаа культуразы 5 шак				
97	Созуглел дугайында билиг.	1		
98	Созуглелдин темазы болгаш кол бодалы.	1		
99	Созуглелдин янзылары. Тоожушкун.	1		
100	Монолог болгаш чурумал.	1		
101	Угаап боданыышкын.	1		
Чыл тончунде туннел катаптаашкын 1 шак				
102	Морфология. Кылыг созу. Наречие, оттунуг состер, дузалал чугаа кезектери.	1		